

Contribuția lui Alexandru Niculescu la studiul istoriei limbii și culturii române din perspectivă europeană

Doina Marta BEJAN*

„o cultură românească *liberă* nu se poate face fără integrarea valorilor răspândite în lumea largă, în anii grei și lungi ai exilului” (Niculescu 1999: 320).

Key-words: *Latinity, Romanian Romanness, Romanianness, cultural diversity*

1. Notă biografică

Cine este Alexandru Niculescu? Răspunsul la această întrebare îl dau, în primul rând, scrierile sale, dar și volumul *Peregrinări universitare europene*, apărut în 2010 la Editura Logos. Absolvent al Universității din București, apreciat de profesorii săi, Alexandru Rosetti și Iorgu Iordan, urcă, începând cu 1950, treptele carierei universitare, mai întâi ca membru al Catederei de istoria limbii române, iar mai apoi la Catedera de lingvistică romanică a aceleiași universități, ajungând, în 1968, odată cu pensionarea lui Iorgu Iordan, profesor și șeful catedrei. A fost de mai multe ori profesor-invitat la centrele de studii romanice și românești din Berlinul de Est, Viena, Padova, Paris și Udine; din 1960, în fiecare an, a fost convocat la cursurile de vară de la Sinaia ale Universității din București, având posibilitatea să cunoască romaniști din lumea întreagă. Neînțelegerile cu foștii săi profesori, politica de excudere din viața academică și culturală bucureșteană, dar și probleme familiale îl determină să ceară, după multe ezitări, azil politic în Franța, în 1985, în timp ce era profesor asociat la Universitatea Sorbonne – Paris IV. Dar activitatea sa didactică a luat sfârșit abia în anul 2002, la Udine, în Italia.

Lucrările sale principale, cele patru volume apărute sub titlul *Individualitatea limbii române printre limbile romanice* (vol I, II – 1965, 1978, Editura Științifică, București, vol III, IV – 1999, 2004, Editura Clusium, Cluj) cuprind studii asupra structurilor lingvistice istorice și socio-culturale ale românei. O sinteză a cercetărilor sale a apărut, în Italia, la Verona (2006), sub titlul *L'altra latinità*.

Tema cercetărilor profesorului Niculescu, asupra căreia a revenit permanent, a fost *individualitatea romanică a limbii române*. Sextil Pușcariu a fost cel dintâi dintre români care a examinat „locul limbii române între limbile romanice” – formulare provenită din romanistica germană și utilizată chiar de lingvist în discursul de recepție la Academia Română, în 1920. Mult mai târziu, prin 1960, Iorgu Iordan și Alexandru Rosetti s-au preocupat de definirea „locului” limbii

* Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați, România.

române printre limbile romanice. Continuând cercetările profesorilor săi, dar de pe altă poziție metodologică, Alexandru Niculescu a optat pentru un concept de origine italiană, (folosit de Matteo Bartoli), în formularea titlurilor volumelor sale de studii.

Credem că fiecare generație de cercetători are datoria de a-și pune această fundamentală problemă a istoriei limbii române și a verifica, prin alte metode, proprii, aserțiunile precedente, confirmându-le sau corectându-le... Latinitatea românei este un infinit și nesecat izvor de cercetări și de idei în care fiecare lingvist care studiază istoria limbii noastre trebuie să-și încerce condeiul și inventivitatea. Întru descoperirea adevărului (Niculescu 1999: 317).

Trecut prin Universitățile din Viena și din Padova, profesorul Niculescu se va desprinde de *metodologia în romanistică* a lui Iorgu Iordan: comparația strict și limitat lingvistică a variantelor neolatine (după model neogramatic al sec. al XIX-lea). Îndepărtându-se de tehnicismul lingvistic al metodei comparativ-istorice (evoluții concordante și discordante), va întreprinde, conform unor idei post-saussuriene, examenul lingvistic al variantelor împreună cu «istoria externă» – adică „a împletit limba, istoria și structurile ei cu cultura” (Niculescu 2004: 10). În felul acesta, studiile romanistice capătă un orizont mai cuprinzător:

Romanistica are a compara individualități lingvistice, explicând evoluții și structuri lingvistice în contextele lor istorice, sociale și culturale – adică, altfel spus, în realitate (Niculescu 1999: 12).

Dacă volumul din *Individualitatea limbii române printre limbile romanice*, apărut în 1965, reunește articole-capitole care evidențiază caracteristicile structurii gramaticale românești în cadrul romanității, celelalte volume încercă să cuprindă în analiză fenomene largi, evoluții istorice, culturale, sociale, studiind româna în ansamblul comparativ al limbilor romanice. *Scopul* declarat al acestor studii dedicate „individualității limbii române printre limbile romanice” este „o definire romanică și non-romanică a limbii române” (Niculescu 1999: 72–73).

2. Pentru a înțelege contribuția lui Alexandru Niculescu la studiul istoriei limbii și culturii române în cadrul romanic, vom evidenția în cele ce urmează câteva dintre conceptele cu care a operat și pe care le-a susținut printr-un număr impresionant de fapte lingvistice plasate întotdeauna în rama istoriei culturale.

2.1. Individualitatea (lingvistică)

Primul concept ar fi cel de «individualitate (lingvistică)». Termenul a fost utilizat pentru prima oară în lingvistica românească (1929), de slavistul Ilie Bărbulescu, cu sensul ‘individualitate etnică românească’, ‘individualitatea nației și a limbei române’, cuvântul *individualitate* având în semantica sa conotații exclusivist naționaliste, astăzi întru totul depășite, inoperante și pe care Al. Niculescu nu și le-a însușit. Concepția cercetătorului român se apropie de cea a romanistului italian Matteo Bartoli care, în studiul *La spiccata individualità della lingua romena* (1945), deduce conceptul *individualității lingvistice* din „ariile” lexicale laterale și caracterizează limba română ca fiind „într-un anumit fel, cea mai latină și cea mai puțin latină dintre limbile neolatine”.

Conceptul de *individualitate a limbii române*, așa cum l-a definit Al. Niculescu, este tributar demersurilor anterioare, dar lingvistul i-a adăugat o considerare *globală* a fenomenului lingvistic, o integrare a limbii în contexte sociale, culturale și istorice în care se găsesc (sau se găseau) vorbitorii ei.

Limba nu este decât *unul* dintre elementele ce caracterizează individualitatea lingvistică: celelalte elemente stau sub semnul sociologiei (chiar al psihosociologiei), al istoriei poporului și al istoriei culturii. Lingvistica *nu-și mai este suficientă sieși* întru definirea individualității unei limbi: ea constată, nu explică, ea arată rezultatele, nu revelează cauzele. Pentru a cerceta structura și evoluția unei limbi, atât individual cât și comparativ, trebuie să *depășim* lingvistica” (Niculescu 1999: 10).

Apreciind conceptul lansat de Sextil Pușcariu (1920) – „locul limbii române între limbile romanice” – a fi insuficient astăzi, deoarece despre stabilirea poziției românei în cadrul Romaniei s-a scris îndeajuns, Niculescu insistă asupra necesității ca istoria socială și istoria culturii să colaboreze cu lingvistica la definirea *romanității românești*.

2.2. Romanitate românească

Conceptul de *romanitate românească* îi aparține lui Alexandru Niculescu, care l-a lămurit în mai multe studii grupate într-un capitol special al volumului al III-lea (Niculescu 1999: 15–113) și în unele reluări îmbogățite din cărțile următoare.

Lingvistul atrage atenția asupra unei distincții pe care lingvistica romanică românească nu o operase încă: *latinătate/romanitate*. Discuțiile privind această problemă încep de la statutul latinei în diversele părți ale Imperiului Roman, de la observația că *latin = romanic* era o realitate când limba Romei era încă limba latină, ajungându-se la opoziția *latin vs. romanic*, atunci când latina populară („vulgară”), vorbită s-a desprins de latina corectă, zisă „clasică”: cea „populară” a dat naștere limbilor romanice, iar cealaltă, îndepărtându-se din ce în ce mai mult de vorbire, s-a cristalizat și a rămas o limbă „gramaticală”, limba culturii latine:

În timp ce limbile romanice occidentale își încorporau componentul latin numai cultural, prin religia creștină a Romei (catolicismul), și își modelau structurile romanice prin latinătate, limba română se constituia exclusiv pe *conștiința diversității* față de mediul lingvistic înconjurător, pe baza *romanității* sale. Eram *romani* (= de limbă a Romei) în raport cu limbile popoarelor *ne-romanice* înconjurătoare, de la greci până la slavi. Această diferență dintre română și limbile romanice occidentale este *definitorie* pentru limba noastră și trebuie luată în considerație de lingvistica romanică. [...] *Româna este o limbă romanică constituită și conservată într-un spațiu cultural exterior continuumului greco-latin*. Aceasta este *prima* sa caracteristică (Niculescu 1999: 73-74).

Româna a luat naștere într-o ambianță non-latină care va da limbii noastre elemente ce o *vor îndepărta* de occidentul latino-roman. Carlo Tagliavini (1977) a examinat îndeaproape circumstanțele istorice, culturale și lingvistice care au făcut ca româna să fie o limbă romanică diferită de cele ale occidentului latino-roman. Pe urmele lui, profesorul român ia în considerare romanitatea românească făcând distincția între *romanitate* și *latinătate*. Apreciind că latinătatea limbii române nu este o structură închisă, definitiv încheiată în secolele II-III, când se produce ocupația

romană și romanizarea intensă a *Daciei Traiane*, cercetătorul avansează ideea că în secolele al IV-lea – al VI-lea – perioadă de timp dintre cele mai supuse diverselor interpretări arheologice, istorice și lingvistice –

limba latină impusă și acceptată până în secolul III [...] a fost „îmbogățită” conceptual (creștinismul!) și lexical, prin latinitatea orientală a Imperiului roman de răsărit. Limba romanică ce a rezultat, evolutiv, se „împrospăta” cu elemente latine bizantine, chiar în furtunoasele secole „barbare”, post *Dacia romana felix* (Niculescu 2003: 140).

Vestigiile latine descoperite de arheologi în zona Dunării de Jos și în Dobrogea, în Transilvania și Banat pe teritoriul ex-Daciei romane și la est de Carpați, în regiunile Botoșani, Neamț, Suceava, Vaslui, Galați nu sunt suficiente pentru a trage concluzii asupra existenței unor „arii romanice intense”, cu o „populație romanică carpato-dunăreană” care ar fi asigurat continuitatea limbii latine.

De aceea, metodologic, este exagerat a vorbi despre o latină activă (după sec. IV–V) în spațiul „carpato-danubian” (ulterior Valahia). Dacă s-au conservat resturi de latinitate în enclave, în diverse regiuni ale ex-Daciei romane [...], acestea trebuie căutate în zonele rurale ascunse ale regiunilor ocupate de romani [...] asemenea ipoteze beneficiază prea puțin de dovezi istorice, arheologice. Ele rămân însă, într-o oarecare măsură, credibile: lingvistica – mai ales dialectologia – ne-a obișnuit a admite arii izolate în care se pot menține elementele unor vechi structuri (Matteo Bartoli), ale ceea ce Carlo Tagliavini numea *Romania antiqua*. În sec. V–VI începe procesul distanțării zonelor orientale ale latinității carpato-danubiano-balcanice față de latinitatea Romei. În sec. VII–VIII, când slavii se instalează în Balcani și în Dalmația, *izolarea spațiului romanic sud-danubian* este realizată. Această izolare se desăvârșește în sec. IX–X, atunci când maghiarii ocupă Europa danubiană centrală. Zonele orientale ale Imperiului roman sunt obligate a se subordona în direcția Constantinopolului (Niculescu 2003: 141–142).

Astfel, „româna s-a constituit ca o romanitate *fără* sprijinul fundamental al latinității” (Niculescu 1999: 74–75).

2.3. Continuitatea mobilă

Explicarea fenomenului de dăinuire a elementului latin în regiunile abandonate de imperiu presupune introducerea conceptului de *continuitate* daco-romană într-o perspectivă largă, pe care Niculescu (1999) a numit-o *continuitate mobilă*. După retragerea aureliană (271), populația latinofonă a fost integrată în migrație-transhumanță de la sudul Dunării spre nord, în nordul Dunării, de aici, spre nordul Carpaților și spre Moldova, până dincolo de Prut și de Nistru, ceea ce „îi făcea să fie atât de «continui» și de «autohtoni» în toate regiunile în care se găseau, precum «autohtoni» și «continui» trebuie să fi fost, în anumite zone, în Transilvania. Erau aceiași, peste tot” (Niculescu 1999: 6). Apreciind că

nu este vorba de nomadism, ci de mobilitate care a „reamenajat” demografic propriul teritoriu, augmentând romanofonia, la nord, și diminuând-o, la sud (sau împingând-o spre zona muntoasă a Pindului) (Niculescu 2003: 147),

Niculescu caracterizează continuitatea mobilă a populației romanofone drept „o romanitate *off limits*.” Concluzia cercetătorului este că limba română s-a dezvoltat pe un teritoriu considerat *Romania antiqua*, pe care însă grupurile romanofone l-au extins, adăugându-i o *Romania nova*. Formula *Dacia – Romania antiqua* a lui Carlo Tagliavini este astfel depășită. Această situație a romanității românești în mediul oriental, în context balcanic, îl determină pe Niculescu să considere, la fel ca și Rosetti (1968: 562–568), că istoria ei începe din secolele al V-lea – al VI-lea.

Ceea ce putem numi „romanitate românească” începe, deci, cu izolarea spațiului romanofon balcanic de continuum-ul romanic occidental. În acest proces care a durat câteva secole, rolul covârșitor l-au avut slavii (Niculescu 2003: 147).

2.4. Contribuția elementului slav

Al. Niculescu atrage atenția, în *Cuvântul înainte* de la volumul din 1999, asupra schimbării concepției sale privitoare la *contribuția elementului slav*, față de volumele din 1965, 1978:

Credem, în urma analizării fapetelor lingvistice, că relațiile ample și, istoric, durabile, de-a lungul secolelor, cu slava comună, mai ales cu slava meridională, au avut loc în perioada de constituire a limbii române (sec. VII–VIII) și că, mai târziu, contactele cu limbile slave înconjurătoare au determinat individualitatea romanică sui-generis a limbii române. [...] Descoperind însă ceea ce noi am numit „evoluții comune slavo-romanice în română”, ne-am amintit de seria *Slavo-romanica* pe care, cu o bună cunoaștere științifică, dar și cu fină intuiție, Alexandru Rosetti (pe urmele marelui A. Meillet) a scris-o. Nu se poate vorbi de limba română fără a lua în seamă elementul slav, pătruns în structurile mentale și formale profunde! (Niculescu 1999: 5–6).

Mai mult, în studiile din 2003 se afirmă că pentru a explica limba română ca limbă romanică

trebuie să ne adresăm epocii post-latine, atunci când romanitatea evolua într-un context larg, în contact pluri-etnic și pluri-lingvistic, cu non-romanitatea. Atât în sudul Dunării, dincolo de Balcani, cât și în nord, dincolo de Carpați [...] adică atunci când conservarea originilor latino-romanice a devenit o continuă luptă pentru supraviețuirea identitară (Niculescu 2003: 150).

În acest fel, *fidelitatea lingvistică, conservarea continuității limbii* a devenit *axă a dezvoltării ei*.

2.5. Occidentalizarea romanică

Ultimul concept asupra căruia ne vom opri, cel al *occidentalizării romanice*, indică interesul cercetătorului pentru epoca modernă a limbii și culturii românești. După un îndelungat proces de „*aculturație* orientală, bizantino-slav, care a lăsat în inferioritate numerică din ce în ce mai mare nucleul original latin” (Niculescu 1978: 21), limba și cultura română se reîntâlnește în secolul al XVIII-lea cu latinitatea și romanitatea occidentală. „Conștiința latinității” manifestată în diverse forme și discontinuu timp de mai multe secole, este exacerbată în Transilvania deschisă ideilor luminate și, de aici, transmisă, pe căi ocolite și în mod sporadic, Moldovei și Țării Românești. Al. Niculescu urmărește etapele „occidentalizării”, constatând că în Moldova și Țara Românească modernizarea se produce de „sus în jos” (de la boieri către clasele mijlocii, fără să-i fi atins niciodată pe cei de jos), în timp ce în

Transilvania „occidentalizarea” s-a realizat de „jos în sus” (din mediile mijlocii ale satelor, preoți, învățători, către societatea înaltă). De aceea apreciază că „occidentalizarea” cu adevărat latino-romanică și (mittel)europăeană s-a petrecut în Transilvania, în timp ce în Moldo-Vlahia procesul de deschidere social-culturală și mentală pro-occidentală a durat multă vreme (Niculescu 2003: 113–123). Totuși, în jurul anilor 1840–1850, limba și cultura română din toate zonele românești se găsește

în contact direct cu romanitatea occidentală a Europei. Începe epoca limbii și a culturii românești moderne. După 11–12 secole de izolare, româna își regăsește, prin intermediul culturii, locul ce i se cuvine în lumea romanică (Niculescu 1978: 25).

Acest aspect explică de ce româna este „altfel romanică” decât restul lumii neolatine.

Romanitatea românei rezultă din impactul unei străvechi și continue *language loyalty*, fidelitate față de structura latină a limbii originare, cu o recentă și diversificată *culture loyalty*, fidelitate, târzie și emfatică, față de cultura latină a Occidentului romanic regăsit. A studia româna ca limbă romanică înseamnă a lua în considerație, deopotrivă, fluxurile și refluxurile latinității (Niculescu 1978: 27).

3. Prezentarea, chiar și sumară, a câtorva dintre ideile lui Al.Niculescu despre diferențele dintre limba și cultura română și celelalte limbi și culturi romanice oferă o imagine a unei latinități care implică plurilingvismul, diversitatea culturală, interferența contactelor și a influențelor. Este o perspectivă capabilă să evidențieze forța unei culturi și să sugereze eventuale răspunsuri la problemele lumii actuale. Acest fapt spulberă îndoiala pe care profesorul și-o exprimă la „capăt de drum” asupra deschiderilor pe care scrierile sale le oferă celor care îi vor urma calea în cercetare.

Bibliografie

- Bartoli 1945: Matteo Bartoli, *La spiccata individualità della lingua romena*, în *Saggi di linguistica spaziale*, Torino.
- Bărbulescu 1929: Ilie Bărbulescu, *Individualitatea limbii române și elementele slave vechi*, București.
- Niculescu 1965: Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române printre limbile romanice*, vol. I, Contribuții gramaticale, București, Editura Științifică.
- Niculescu 1978: Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române printre limbile romanice*, vol. II, Contribuții socio-umane, București, Editura Științifică.
- Niculescu 1999: Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române printre limbile romanice*, vol. III, Noi contribuții, Cluj, Editura Clusium.
- Niculescu 2004: Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române printre limbile romanice*, vol. IV, Elemente de istorie culturală, Cluj, Editura Clusium.
- Niculescu 2006: Alexandru Niculescu, *L'altra latinità*. Storia linguistica del romeno tra Oriente e Occident, Verona, Edizioni Fiorini.
- Niculescu 2010: Alexandru Niculescu, *Peregrinări universitare europene – și nu numai –, București, Editura Logos.*

- Pușcariu 1920: S. Pușcariu, *Locul limbii române între limbile romanice*, (Academia Română, «Discursuri de recepție», XLIX), București.
- Rosetti 1968: Al. Rosetti, *Istoria limbii române. De la origini până în sec. al XVII-lea*, București, Editura pentru Literatură.
- Tagliavini 1977: Carlo Tagliavini, *Originile limbilor neolatine. Introducere în filologia romanică*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.

Alexandru Niculescu's Contribution to the Study of the Romanian Language History and Culture

The paper aims at dealing with some of the concepts used by professor Alexandru Niculescu in the comparative study of the Romanian language and culture with other Romance languages and cultures: linguistic individuality, Romanian Romanness, versatile continuity, Romance westernization. Multilingualism, cultural diversity, the interference of contacts and influences are extremely topical perspectives by means of which the linguist explains why Romanian reveals another type of Latinity, different from the western one.